

УДК 929.53:316.343-058.3(477.5)"17/20"

А.В. Гедьо

**МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

В статті аналізуються матеріали особового походження, котрі висвітлюють історію купецтва Наддніпрянської України. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження (подорожні записки, спогади, щоденники, листи) з особливою виразністю відтворюють живі картини та унікальні подробиці різних сторін буття купецтва. Проаналізовані джерела особового походження забезпечили різноманітний, багатий, а в ряді випадків й унікальний фактологічний матеріал з історії купецтва, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів.

Ключові слова: Матеріали особового походження, подорожні записки, спогади, щоденники, купецтво, Наддніпрянська Україна.

Вивчення джерел з історії українського купецтва як самостійної, соціально-активної категорії населення, яка зробила свій внесок у розбудову українських земель і мала величезний вплив на політичні процеси, міжнародні зв'язки, розвиток економіки, культури тощо сьогодні є доволі актуальним. Все більше актуалізується вдосконалення,

розширення і наповнення джерельної бази вітчизняних дослідницьких студій щодо окремих сюжетів історії купецтва.

Значення матеріалів особового походження як джерел з історії купецтва визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, ці джерела насичені враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події. Їх особливістю є те, що вони за своїм жанром є близькими до художньої літератури, яскравіше від інших письмових джерел відображають колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. Ще однією важливою їх особливістю є те, що вони містять не лише спогади, особисті враження, опис тих чи інших подій, але і елементи дослідницького характеру.

Матеріали особового походження, котрі висвітлюють історію купецтва Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. представлені подорожніми записками, спогадами, щоденниками та приватним листуванням. Усі вони відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Різні за метою створення, функціональним навантаженням, ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталися події, свідком яких або передавачем свідчень був автор та тематикою. Це ставить перед дослідником велику кількість завдань визначення достовірності, інформативних можливостей, історії кожної пам'ятки, жанру записів і структуру викладення. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження з особливою виразністю відтворюють живі картини і унікальні подробиці різних подій.

Метою даної розвідки є аналіз матеріалів особового походження як джерел з історії купецтва Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. та визначенні їх інформативної цінності.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення в працях джерелознавчого спрямування М. Казьмірчук [21], А. Бойка [3], А. Гедьо [8, 9], С. Арабаджи [1], А. Кухлева [8, 25] та наукових розвідках з історії купецтва України О.М. Доніка [15], Ю.А. Белікова [2], О.І. Гуржія та І.О. Гуржій [10].

Записки мандрівника Південною Україною Б. Гакета, викладені за традицією того часу у формі листів до приятеля під час подорожі у 1797 р. [6]. Маршрут подорожі було прокладено Поділлям до Дністра, а потім через Овідіополь Очаківським степом до Одеси. Від Одеси Б. Гакет вирушив до Очакова, а потім і до Херсона. З Херсона мандрівник направився до Криму, оглянув соляні озера, кримські міста і знов повернувся до Херсона.

Досить прискіпливо Б. Гакет намагається визначити причини занепаду чорноморської торгівлі й фактори, які гальмували розвиток торгівлі. На його думку такими були: принизливе становище купця, зловживання й хабарництво чиновників, тяганина в судових установах при вирішенні купецьких справ, відсутність у торгових містах комерційного суду, халатність та зловживання карантинних закладів, відсутність у портових містах складів для товарів, високий митний податок на товари, сплата митних податків іноземними грошима, ненадійність поштового сполучення і відсутність інформації [6, с. 69-71].

У 1799 р. письменник та журналіст В. Ізмайлов здійснив подорож до півдня України [20]. Маршрут його подорожі визначався так: Кременчук – Крюків – Херсон – Миколаїв – Очаків – Одеса – Овідіополь – Херсон – Кизикермень (Береслав) – Перекоп – Крим [20, с. 13-135]. Передача почуттів від побаченого набуває форму аналізу, викликає у автора асоціації та порівняння. Як наслідок, з'являються доволі влучні і конкретні замальовки щодо промислів населення південного краю. Перше враження від

Херсона у автора доволі негативне – нічого приємного у місті немає, для того щоб можна було потішити свій розум. Аж ось його ведуть до купецького передмістя, де біленькі будиночки іноземних купців, з квітниками та затишними садочками, приводять його у захоплення. Під цим враженням В. Измайлов поспішає зробити висновок, що Херсон – це колонія європейських народів, де живуть «поляки, німці, французи, англійці, греки і жида; тут змішуються норови, звичаї та віри декількох народів; тут тісне спілкування людей призводить розум у діяльність і приносить їй деяку палкість» [20, с. 4, 13]. Повертаючись з Овідіополя, В. Измайлов зазначає, що Херсон – це, перш за все, торгове місто. «Торгівля, – проголошує він, – це душа міста і мешканців; усяка людина, більш чи менш бере участь у торгівлі; усякий має свої маленькі та вірні прибутки від землі, від підрядів, від внесення деякої суми грошей у капітал багатого купця, який вірніше за будь-якого кредитора платить п'ятнадцять та більше процентів, дивлячись по часу та грошам; ніде працелюбність, розум та знання не можуть так скоро збагатити людину» [20, с. 84].

Поступово, крок за кроком, у В. Измайлова складається уявлення про міста південного краю як виключно торгові центри. Відповідно їм мешканці цих міст мають думку тільки про торгівлю. Інших помислів у них немає. В Одесі для нього усі виключно мешканці – купці, які зайняті комерцією. Немає жодного одесита, який би не брав участі в торгівлі – «кожен міркує про прибуток» [20, с. 94] – ось формула, яку знайшов В. Измайлов для характеристики мешканців міст південного краю.

Склавши для себе уявлення про місце торгівлі для південного краю, В. Измайлов стає більш конкретним у своєму до неї відношенні. Він складає реєстр товарів, які вивозились через чорноморські порти і, відповідно, реєстр товарів, які ввозились до півдня України. Ці реєстри він доповнює поясненнями та зауваженнями щодо товарів. Так, говорячи про торгівлю хлібом він зауважує, що «краще купують арнаутку, яка мало псується на морі, і яка тільки на цілинних землях родить» [20, с. 90].

Водночас культ торгівлі та торгашества не міг не покоробити чутливу душу такого подорожника як В. Измайлов. А тому не дивно, що на кінець своєї подорожі В. Измайлов перестає бачити переваги й здобутки торгівлі. Його вже не тішить строкатість товарів у лавках, на базарах та ярмарках. Навпаки, ярмарок уявляється чимось брудним і нездатним викликати приємні почуття. За кілька годин перебування в Кременчуку при поверненні з подорожі, В. Измайлов зайшов на базар, «на якому тіснився натовп підлої «черні» і вилітали слова ще більш підлої сварки» [20, с. 135].

Втім, як зазначав А. Бойко, праця В. Измайлова зробила свій внесок у формування уявлення про Південну Україну як про регіон, в якому: 1) ховалися ті, кого утісняли, гнали; 2) культ торгівлі був піднесений на п'єдестал усіма мешканцями; 3) не потрібно було багато зусиль для збагачення [3, с. 156].

Не менш цікавими є свідчення французького посла графа Л. Сегюра, який супроводжував Катерину II під час її подорожі на Південь. Перше враження французького посла від Херсона було схвальним: Від самого початку Херсон будувався як портове місто, торговельний центр. «Херсон, - писав Л.Ф.Сегюр, - ціле місто, вже торговельне, з 2000 будинків і лавками, повними грецьких, константинопольських і французьких товарів, в гавані його заходили і стояли до 200 купецьких суден» [17].

Про життя купецтва Одеси писав у своїх подорожніх листах британський мандрівник Т. Макгілл. За його свідченнями купці, які проживали в Одесі, представляли народи різних країн: тут були два англійських торговельні дома, але велика частина – німці та італійці; їх будинки респектабельні й шановані в Одесі. Ці купці були гостинними. Вони вели широку торгівлю, й передбачалося, що вона ще більше зростатиме, а її зростання проявиться кількістю суден у порту, писав Т. Макгілл [34]. Автор свідчив, що жителі Одеси приділяли величезну увагу незнайомцям.

Мандрівника порекомендували в кілька будинків, де його тепло зустріли. В цих ролинах Т. Макгілл отримав всю необхідну інформацію про характери та звички місцевого купецтва.

Значну увагу купецтву Наддніпрянської України приділено дорожніх нотатках кн. І. Долгорукова під час його подорожей. Подорожні записки містять значний інформативний матеріал щодо ярмаркової торгівлі в містах України.

Відвідуючи Одесу в 1810 р., І. Долгоруков звернув свою увагу, що більшість багатих купців, особливо греків, вирізнялися своєю скупістю. Через те Одеса мала нудний вигляд. «У публічних місцях ніде при мені не було жодного з'їзду: всі сидять по домівках, викладають, вважають і обіцяють жити для інших тоді, як грошей наживуться більше; словом, всякий в Одесі дихає з баришу. – нарікав І. Долгоруков [14, с. 264].

Мандрівник відмічав хибність тієї думки, що за гроші в Одесі можна було придбати будь-який товар. Як виявилось, магазини та лавки мали обмаль запасів, в основному все переправлялося вглиб Росії. Причина полягала в тому, що в самій Одесі купувати товари було нікому. Умови життя в ній були вельми складними: «... погана квартира 50 руб. на місяць; четверня коней 10 руб. на добу; ні поліна дров, топи кіз'яком, від якого смердить; пил, мухи, спека, або холодний вітер: яка мука!» [14, с. 265].

І. Долгоруков робив висновок, що Одесі було надзвичайно далеко до ідеального стану, а тому не випадково її так рекламували в тодішніх журналах, заманюючи в такий спосіб подорожуючих та мандрівників до неї.

Князь І. Долгоруков, під час своєї подорожі Києвом зазначав, що безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла «контрактам», на які з'їжджалося багато людей, а гроші наче «сипалися з рогу достатку». Автор наступним чином описує Київ: «Дім для контрактів побудований великий на Подолі ... Всі знають, що таке контракти. Вони починаються в січні і тривають тижні три. В цю шалену пору всі магазини, лавки спустошуються, все розпродають. Поляки приїжджають кучами звідусюди для своїх продажів, розпродажів, оренди та відкупів. Із карманів їх сиплються кучі золота, і я побачив такі будинки, які дають незвичайний дохід господарю, наприклад, будинок Сперанського займається декілька років підряд під час контрактів графінею Потоцькою, яка за два тижні оренди платила до 4000 р., а будинок дерев'яний і далекий від того щоб бути великим» (1817 р.) [13, с. 156].

Характеристика купецтва м. Олександрії надається в подорожніх записках К. Зеленецького. Автор наводить свідчення про кількісний та етнічний склад населення міста: «В Олександрії 6 тисяч жителів... Основну масу населення складають малоросіяни, але головним рушієм цього населення, свого роду суспільною пружиною служать євреї... в їхніх руках зосереджена майже вся міська промисловість» [18, с. 205]. Далі К. Зеленецький підкреслює, що «є купці і торговці й із малоросіян і особливо з великоросіян, але рідко купівля-продаж обійдеться без єврея. Тут вони скрізь на першому плані, із Олександрії мандрівник починає знайомитись з ними вже у безпосередніх стосунках» [18, с. 207].

Цінний матеріал стосовно купецтва м. Маріуполя містять подорожні нотатки Маріупольським повітом І. Христофоровича-Лобко. Автор подає характеристику торгівлі в місті: З обох боків пристані були влаштовані ряди лавок, шинків та ресторанів. Піднявшись угору від пристані, було видно лабіринт крамниць, в яких, за висловом автора, не можна було знайти тільки пташиного молока та порядного тютюну. Ці крамниці мали дуже непривабливий вигляд, були брудні до неподобства, обідрані, а бруд між лавками справляв дуже неприємне враження на нюх [32, с. 223].

Автор відставив строкатість населення Маріуполя. Багатий стан складався виключно з заможних купців, які виділялися дорогими будинками, рисаками і сукнями з жахливими шлейфами. До цього стану намагалися примкнути і середньої руки торгівці, але вони досягали цього тільки в нарядах. Бідне населення гніздилося на околицях міста, в їх будинках, одязі та їжі «проглядаються великі злидні» [32, с. 223].

Провінційне життя Південної України останньої чверті XVIII ст. дуже рідко представлено у мемуарах та щоденниках купецтва. Враховуючи стан збереженості особових архівів безпосередніх рядових діючих осіб історії регіону, наявність таких матеріалів скоріше виключення ніж закономірність. У цьому світлі зростає значення відомостей щоденника нахічеванського купця Х. Аладжалова [11]. На жаль, ми маємо лише окремі витяги з цього щоденника та змістовний огляд, зроблений його праправнуком – О. Дживелеговим.

Х. Аладжалов – нащадок переселенців з Малої Азії до Криму. У 1778 р., разом з партією вірменів-переселенців і під контролем О.Суворова, він переселився до Північного Приазов'я. З часом оселився у Ростові на Дону, а ще через деякий час – у Нахічевані. Щоденник він розпочав вести з 1785 року. У зошиті містилися повчання синам, молитви ним самим складені і навіть літературні спроби нахічеванського купця. На жаль, О. Дживелегов вважав, що інтерес становлять не сімейні питання та проблеми, а «записи фактів» загальноісторичних подій [11]. Звичайно, що є дуже цікавим сприйняття провінційним життям таких знакових фактів як війна 1787-1791 років, італійський похід О. Суворова та дії французького генерала Бонапарта, смерть імператорів Павла I та Олександра I, війна 1812 року тощо.

В той же час значну увагу автор надає описанню провінційного життя. Неврожай і збільшення цін на хліб, опис покарання на базарі хлопця, який підняв руку на свого батька, займає більше місця у щоденнику, ніж європейські війни чи смерть імператорів. О. Дживелегов подає витяги «цих знакових» для купця подій – преїскуранти цін на товари у 1784-1785 рр., арешт на місцевому базарі симбірських купців з фальшивими грошима, причини підвищення цін, подорож вірменських купців з південного краю на прощу до Єрусалиму тощо. Саме з цього боку, щоденник Х. Аладжанова – це чи не єдине оригінальне джерело, що вийшло з-під пера представника такої суспільної групи як купецтво.

Серед матеріалів особового походження кінця XVIII ст. – XIX ст. представлені спогади. Їхні автори, часто будучи безпосередніми учасниками подій, намагалися відтворити окремі епізоди свого життя, в яких поміж іншого містяться відомості, що стосуються купецтва.

У спогадах одесита К. Скальковського постають картини дитинства та юності, проведених в Одесі, які дозволяють відобразити чимало сторінок повсякденного життя купецтва 40-60-х рр. XIX ст. Автор був свідком та учасником багатьох подій. Наприклад, він писав про перебування в місті відомих діячів, про чуму, яка прийшла до Одеси в 1828 та 1837 рр., про дешевизну продуктів, про ярмарок на Пересипі, який з нетерпінням чекала дітвора [31, с. 18].

На протигау І. Долгорукому К. Скальковський писав, що під впливом іноземців та освічених начальників життя в Одесі вирізнялося свободою. Аристократію утворював гурток генерал-губернатора, декілька петербурзьких вищих чиновників та польські аристократи. До цього гуртка були вхожі багаті іноземні негоціанти. «Російські купці, які продавали вірвовки, залізо, зброю, становили меншість і до міської еліти через свою неосвіченість не допускалися, хоча були між ними і жваві ...», – зауважував К.А. Скальковський [31, с. 19].

Цирульниками в Одесі були вірмени-католики, городниками – болгари, булочниками та пекарями, продавцями фруктів – греки, торгівцями вугіллям –

молдавани, факторами та розносниками – євреї, теслями, пічниками, штукатурками, кучерами – росіяни. Жіноча прислуга набиралась переважно з українок та полячок. Але серед мов, що користувалися величезним попитом у місті, називалися французька та італійська [31, с. 23].

Враження від Одеси другої половині XIX ст. у автора відрізняються від попередніх записів. У 1860-х рр. вона постає містом протилежностей. Гарні готелі, гранітна мостова, банки, університет надавали їй вигляд європейського міста, проте за блискучою зовнішністю проглядала маса непривабливих речей. Автор вказував на помітне удорожчання життя в Одесі. Залишалася проблема зі зведенням нового житла. Далі автор мемуарів відмічав: «Чудовим фактом суспільного життя Одеси залишалось повна байдужість до всього, крім торгівлі та деяких муніципальних питань» [31, с. 365].

За свідченнями К. Скальковського, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час входили, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Ралі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Маас та інші, які становили місцеву торговельну аристократію [31, с. 19].

Причиною подібного стану К.А. Скальковський називав той факт, що ядро суспільства складали іноземні негоціанти, а російське населення – «елемент бродячий, швидко змінюється, і тому не мав часу скластися в певні гуртки» [31, с. 365].

Надзвичайно інформативними стосовно купецтва Наддніпрянської України є спогади С. Вітте. В них автор звертає значну увагу на добродійну діяльність купецтва. С. Вітте в своїх спогадах обґрунтовував необхідність розвитку комерційної освіти і свою участь в вирішенні цього питання. З цього приводу він писав: «Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ» [5, с. 419].

Цікавими в спогадах С. Вітте є характеристики купців, які займалися добродійною діяльністю. Голова Комітету міністрів С. Вітте, характеризуючи купців-доброчинників Бродських зазначив у своїх спогадах, що обидва брати дуже різнилися між собою: «У часи, коли я жив у Києві, серед євреїв, яких тоді гам проживало досить багато, головним був Бродський. Зовні це був поважний літній чоловік, який нагадував біблійного патріарха; узагалі його зовнішність аж ніяк не була єврейською. Він був надзвичайно заможною людиною і нажився головним чином на численних цукрових заводах і маєтках, пов'язаних із цими заводами. Можна сказати, що він був одним із найбільш значних капіталістів усього Південно-Західного краю. Мені довелося з ним неодноразово спілкуватися, вести суто ділові бесіди, і завжди він справляв на мене враження людини надзвичайно розумної, але водночас і цілком неосвіченої. Подейкували, що свої перші статки він нажив під час Кримської війни шляхом підробки кредитних білетів, але це були лише чутки, хоча легенда ця, пущена гуляти світом, трималася доволі міцно» [4, с. 178]. Далі С.Вітте зазначав: «У цього Бродського був брат, який жив в Одесі. Коли я служив в Одесі, ... я з ним теж зустрічався. Цей Бродський був теж дуже багатий, але він був людиною зовсім іншого характеру. Він був і взагалі і на вигляд протилежний ... Наскільки київський Бродський проводив сприятливе враження, настільки ж одеський справляв враження відразливе» [4, с. 179].

За спогадами В. Карпова досить цікавою постаттю був харківський купець Телков, який мав тісні зв'язки з міською адміністрацією і губернатором, а тому себе вільно почував, скуповуючи привезений з Одеси єврейськими торговцями контрабандний товар. Останні зупинялися у місті на декілька днів завдяки «християнській любові до ближнього» місцевих квартирмейстерів, яка аж ніяк не була

безкорисливою. Євреї пропонували найкращі заморські товари: ліонський оксамит, голландське полотно, різні сорти шовку, дорогі годинники, прикраси, французькі парфуми та англійські рукавички, які були дефіцитом у Харкові. Заможні харківські купці постійно співробітничали з такими нелегальними комерсантами. А той же Телков, намагаючись отримати якнайбільший зиск від своєї посередницької діяльності, постійно ошукував та чинив тиск на одеських євреїв, погрожуючи їм санкціями з боку місцевої влади [22, с. 201-203].

Про харківського купця Я. Лисикова залишив спогади композитор С. Рахманінов. Він познайомився з купецьким подружжям Я. і О. Лисикових, у яких зупинявся під час обох приїздів до Харкова у 1893 р. Більш того, з кінця травня по кінець серпня 1893 р. молодий музикант разом зі своїм другом співаком і композитором М. Слоновим гостювали в їхньому будинку в Лебедині. Купчисі О. Лисикової С. Рахманінов присвятив романс «Уж ты, нива моя!» на вірші О. Толстого. Про самого харківського купця Я. Лисикова видатний музикант писав: «... це людина, перш за все, дуже великого розуму. Людина, що знає дуже багато, як ви побачите, якщо почнете з ним розмовляти про найрізноманітніші речі. Людина, що цікавиться всім. Людина, незважаючи на те, що сам себе називає «комірником», жартома звичайно, абсолютно суперечить тим купцям, про яких ми відомим чином, не втішним для останніх, думаємо. Нарешті, це людина вкрай добра, яка буде співчувати, і допомагати всіма своїми засобами всякому доброму початку. Знову-таки, незважаючи на його повсякчасну фразу дружині: «матушка, живи поприжимистее!», яку він говорить їй жартома, ця людина смітить грошима і кидає їх всім, хто тільки заїкнеться про них» [28, с. 215-226].

Незаперечною щодо купецтва Києва є цінність спогадів вчительки Н. Полуянської (Михайлової), яка свідчила, як з мамою відвідувала мануфактурні крамниці на Думській площі, де прилавки щільно заповнювалися різноманітними тканинами на будь-який смак. Демонструючи їх, продавець драпірував її кінець наче «віяло». Товар вибирався довго, аж поки весь прилавок не завалювався відрізами. Нарешті придбаний товар прикажчик спритно загортав у папір, перев'язував кольоровим мотузком і урочисто передавав покупцеві [29, с. 469].

З спогадів Н. Полуянської (Михайлової) видно, що технічні новинки, пропонувані торгівлею та промисловістю, з кожним роком все більше змінювали та вдосконалювали саме домашній побут. У контексті загального рівня технічного розвитку в кожній конкретній ситуації мали значення також забезпеченість власника, його відданість традиціям, психологічна готовність сприйняти нове. Так, у будинку київського купця Єрмолаєва, як згадує Н. Полуянська, «провели електричне освітлення – новинку за тих часів, але в домі темрява, економлять, світло, коштує дорого» [29, с. 467].

Про вдачі купців-торговців свідчать спогади І. Гаращенка, який служив у харківських купців, що торгували шкірою, шкіряними виробами і взуттям. Його кар'єра почалася в 1893 р. у відносно дрібного торговця – харківського 2-ї гільдії купця М. Булгакова. Умови роботи були важкими. Робочий день продовжувався від 12-13 годин взимку до 15 – влітку, а під час ярмарків доходив і до 18. І. Гаращенко з відразою згадував торгівельну «премудрость», що сповідав купець М. Булгаков: від працівників вимагалось «купить-облупить і продать-ободрать» і так, «чтобы покупатель бил доволен» [29, с. 8-21]. Як згадує І. Гаращенко, коли М. Булгаков застав його за читанням книг і газети «Южный край», то просто побив свого службовця.

На противагу М. Булгакову, автор у своїх споминах наводить приклад і іншого купецької вдачі: у 1899 р. він перейшов на роботу купця В. Артюха. Як зазначає автор, що в його попереднього хазяїна подавалося як «премудрість», цей купець-виходець із селян вважав злочином. Але більше за все молодого прикажчика вразило те, що його

стали називати на ім'я та по батькові. Сам купець В. Артюх цілі ночі проводив за читанням книг [29, с. 25].

Слова І. Гаращенко щодо скнарства багатьох представників купецтва підтверджував в своїх спогадах юрист А. Коні. Він зазначав, що подібний тип не був рідкістю серед купецтва Харківської губернії. Багато середніх і дрібних купців жили лише інтересами свого підприємства. Деякі купці-крамарі знаходилися на робочому місці цілодобово. Причому ліжко в такому випадку стояла прямо за прилавком [24, с. 54].

Аналіз спогадів свідчить, що з кінця 50-х років XIX ст. в Києві розгорнулася жорстка конкурентна боротьба між власниками пароплавів. До неї активно долучилися й найбільш заможні місцеві купці. Крім створеного тоді товариства пароплавства по Дніпру та його притоках, у 1888 р. виникло ще й друге. Незабаром вони об'єдналися. Їм багато в чому намагалися протистояти власники-«індивідуалісти». В чому полягала суть цієї конкуренції зазначив один із сучасників С. Ярон: «Оплата за проїзд була зведена до мінімуму; наприклад за проїзд від Києва до Кременчука брали 20 коп., але коли об'єднане товариство призначило таку ж саму оплату, то приватні власники пароплавів, окрім квитка, давали за ті ж 20 коп. кожному пасажирові ще й булку, чим, зрозуміло, відвертали від об'єданого товариства масу пасажирів» [33, с. 211].

Зрозуміло, що цінність спогадів як історичних джерел залежить від ролі автора в описаних подіях, гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання. Ціннішими і точнішими вважаються документи, написані одразу ж або під час описуваних подій. Спогади, написані через багато років, передбачають зменшення гостроти пам'яті автора, наявність змін, що відбулися протягом тривалого часу, а отже еволюції світосприйняття автора-мемуариста.

Щоденник є записом тогочасних подій і відображає безпосереднє відчуття, враження автора. Вони є більш точними, бо велися день у день під безпосереднім враженням від подій.

Так, у щоденниках Є. Дьяконової, С. Русової показане місце жінки-купчихи в суспільстві, їх проблеми в галузі отримання вищої освіти, ставлення влади тощо. Вони зазначають, що як би там не було, але «європейський дух» проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш-менш заможних і освічених. З іншого боку, «сусіди» – росіяни «ознайомлювали» тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О. Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім'ях. Навчальні заклади для дівчат, виконуючи державні плани щодо поліпшення освіти, вже ставили за мету передусім підготувати майбутню жінку до виховання своїх і чужих дітей. Водночас підвищувалися вимоги до навчання дівчат «вищих» і «середніх» класів різним мовам. Як зазначили з цього приводу члени спеціальної комісії, в Києві, Харкові, Одесі та інших містах «сучасний нам купець також бажає, щоб його донька вивчала і нові мови» [19, с. 690]. В свою чергу купецькі доньки з отриманням освіти, особливо вищої, пов'язували початок самостійного життя, можливість особисто вирішувати багато питань, приймати незалежні рішення. Стосовно релігії: одні з них до існування Бога ставилися скептично-байдуже, – другі з «болючим» нерозумінням, треті – визнавали його «вищу владу», але зовсім не притримувалися православних обрядів, створюючи при цьому свої власні «теорії». Лекції з богослов'я нерідко викликали в них іронічне сприйняття та посмішки [10, с. 118].

Курсистка Є. Дьяконова з Ярославля, з якою разом вчилася чимало й українок писала в своєму щоденнику, що весілля, на думку деяких з них, – то обмеження свободи, бо виникає необхідність коритися власному чоловікові, як перед тим батькам.

А з шлюбом пов'язувалося головним чином узаконення «задоволення тваринних чуттєвих інстинктів» [12, с. 257, 258].

Улюбленим видом проведення часу в 70–90-х роках стали гуляння на Хрещатику. В цей район міста заможні городяни під'їжджали у власних екіпажах, які демонстрували матеріальний достаток і престиж. Софія Русова, уроджена Ліндфорс, котра була у витоків жіночого демократичного руху в Україні, з гордістю пригадувала як у 70-ті роки родинні білі коні стояли біля тротуару на Хрещатику, поки вони дефілювали по ньому [30, с. 31].

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, в ході якої програвалися тисячі карбованців і цілі мастки. Деякі спеціально приїздили заради неї з надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій М. Чайковський зазначив, що приїхати «на контракти» набагато простіше, ніж поїхати з них. « Можна сказати, - наголосив він, що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільна полювала, а старий Київ грав в карти і, з причини цього перед відродженням університету, забув, що предначечен Богом і людьми стати столицею всеслов'янства» [16, с. 157-158].

Окрему і надзвичайно важливу групу матеріалів особового походження складає приватне листування. За своєю природою воно належить до унікального різновиду матеріалів особового походження і є нічим незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. Листи не тільки містять зафіксовану важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи особистостей, познайомитися з ними в певних життєвих обставинах.

Художник К. Петров-Водкін, який у 1915 р. розписував сумський Троїцький собор, був запрошений донькою Г. Харитоненка Наталією Олів відвідати масток. У листі до дружини він так його описав: «Уяви собі упорядкований парк у 700 десятин, із величезними ставками і віковими деревами. Дуби, тополі, каштани, білки, які стрибають з гілки на гілку, водойми з лелеками, лебедями і лебедятами. А у центрі всього цього замок із 76 кімнат, наповнених рідкісними меблями і творами мистецтва. Приїхавши у цей замок о 4-й годині ранку, я пройшовся по всьому приміщенню, як уві сні, гублячись в усіх цих закутках, залах і сходах. Я ночував там один, і від цього все здавалося мені ще більш казковим. Удень я гуляв, будучи захоплений грандіозним виглядом величезних лісів... Увечері ми пішли в робочий куточок, де у Олів зібрані величезні скарби: не рахуючи палац для курей, побудований Фоміним, побачила б ти цих чистокровних коней, породистих свиней і овець, і, нарешті, чого тільки тут немає...» [27, с. 181-182].

В листах іншого митця, С. Коненкова, зусиллями майже 500 робітників «хлібосольний і привітливий цукрозаводчик Харитоненко», в основі «душевної широти» якого лежали мільйони, «зароблені» тяжкою працею експлуатованих робітників, перетворив Наталівку на маленький рай [23, с. 152].

Лист М. Лисенка свідчить, що на початку ХХ ст. модний і дорогий одяг могли собі дозволити дружини та дочки купців, підприємців та інших «нових багатіїв», однак подекуди деяка надмірність, зокрема, у прикрасах видавала їх походження. Описуючи публіку, що зібралася на курорті Наугейм, де він лікувався у 1912 році, композитор між іншим зазначив: «От Горовіц товста, що всі пальці в брильянтах, уже восьмий рік підряд їздить на курорт, але для цього треба мати кошти і вільний час» [26, с. 478].

Таким чином, матеріали особового походження з історії купецтва Наддніпрянської України представлені подорожніми записками, спогадами, щоденниками, та приватним листуванням. Їх специфіка як джерел суто індивідуального походження зумовлює фактологічні неточності, що викликано суб'єктивним

сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а інколи й умисним спотворенням якихось фактів та явищ.

В цілому проаналізовані матеріали особового походження не виходять за межі мемуарної традиції останньої чверті XVIII ст. - першої половини XIX ст. Разом з тим, можна простежити й певні зміни цього жанру. Поступово автори відходять від тенденції зовнішнього споглядання описуваних подій. Вони намагаються поставити особистість, перш за все себе, як автора та безпосередню дійову особу. Власне «я» автора починає займати пріоритетні позиції. З'являються оцінки подій, діячів та явищ. Крізь призму цих оцінок, або для їхнього доказу й залучається інформація про самі події.

Матеріали особового походження вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів. Без ретельного вивчення походження цих джерел, мети, часу і умов їх створення, без аналізу та зіставлення їх змісту з іншими джерелами неможливо визначити достовірність наведених у них відомостей, об'єктивну їх цінність. Тому шлях вирішення проблеми достовірності історичних фактів повинен іти від історичного факту до історичного джерела. Це передбачає реконструкцію історичних фактів на основі інших комплексів джерел і, відповідно, діахронічного аналізу реконструйованих фактів.

Список використаної літератури

1. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.; Arabadzhy S.S. Povsiakdenne zhyttia hretskoho naselennia Pivnichnoho Pryazovia kintsia XVIII – pochatku XX st.: dzhereloznavchy aspekt: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / S.S. Arabadzhy. – Donetsk, 2012. – 262 s.

2. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.А. Беліков: Авт. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003; Bielikov Yu.A. Kupetstvo Kharkivskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / Yu.A. Bielikov: Avt. dys. ... kand. ist. nauk. – Kharkiv, 2003. .

3. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст: аналіз джерел / А.В. Бойко. – К. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства, 2000. - 308 с.; Boiko A. V. Pivdenna Ukraina ostannoi chverti XVIII st: analiz dzherel / A.V. Boiko. - K. K. : In-t ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva, 2000. – 308 s.

4. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3-х т. / С.Ю. Витте. – М.: Соцэґиз, 1960. – Т. 1. (1849–1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. – М. , 1960. – 534 с.; Vitte S. Yu. Vospominaniya: v 3-kh t. / S.Yu. Vitte. – М.: Sotsekgiz, 1960. – Т. 1. (1849–1894). Detstvo. Tsarstvovaniya Aleksandra II i Aleksandra III. – М. , 1960. – 534 s.

5. Витте С.Ю. Избранные воспоминания: 1848-1911 гг. / С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 719 с.; Vitte S.Yu. Izbrannye vospominaniya: 1848-1911 gg. / S.Yu. Vitte. – М.: Mysl, 1991. – 719 s.

6. Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р., з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо (Лист до приятеля Л.): [Фрагменти] // Бальтазар Гакет і Україна. Статті і матеріали. – Львів, 1997. – 150 с.; Gaket B. Podorozh po novozavoyovanih provintsiyakh Rosii v 1797 r., z urakhuvannyam torgivli, manufaktur, fabrik, geografii, statistiki, politiki, ekonomiki, prirodnavstva, botaniki toshcho (List do priyatelya L.): [Fragmenti] // Baltazar Gaket i Ukraina. Statti i materialy. – Lviv, 1997. – 150 s.

7. Гаращенко І.С. Коротко про себе // Гаращенко І.С. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви: 3б. присвяч. 50-літтю відродження УАП церкви та світлій пам'яті автора. – Нью-Йорк; Чикаго, 1975. – С. 8–21;

Garashchenko I.S. Korotko pro sebe // Garashchenko I.S. Materiali do istorii Ukraïnskoï avtokefalnoï pravoslavnoï tserkvi: Zb. prisvyach. 50–littyu vidrodzhennya UAP tserkvi ta svitliyu pam'yati avtora. – Nyu-York; Chikago, 1975. – S. 8–21.

8. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. / А. В. Гедьо, А. С. Кухлев // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 99–101; Gedo A. V., Kukhlev A. S. Materiali osobovogo pokhodzhennya yak dzhherelo z istorii mist Pivdennoï Ukraïni kintsya XVIII – pochatku XX st. / A. V. Gedo, A. S. Kukhlev // Gileya : naukoviy visnik : zbirnik naukovikh prats / gol. red. V. M. Vashkevich. – K. : VIR UAN, 2013. – Vip. 73 (№ 6). – S. 99–101.

9. Гедьо А.В. Соціально–економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А.В. Гедьо. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 399 с.; Gedo A.V. Sotsialno–ekonomichniy rozvitok gretskikh gromad Ukraïni seredini XVII–XIX st.: dzhhereloznavchiy aspekt / A.V. Gedo. – Donetsk: DonNU, 2006. – 399 s.

10. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / І.О. Гуржій, О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 286 с.; Gurzhiy I. O., Gurzhiy O. I. Kupetstvo Kievta ta Kiïvshchini XVII–XIX st. / I. O. Gurzhiy, O.I. Gurzhiy. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2013. – 286 s.

11. Дживелегов А. Черты провинциальной жизни на рубеже XIX века / А. Дживелегов // Голос минувшего. – 1913. – № 7. – С.186-189; Dzhivelegov A. Cherty provintsialnoy zhizni na rubezhe XIX veka / A. Dzhivelegov // Golos minuvshogo. – 1913. – № 7. – S. 186-189.

12. Дневник Елизаветы Дьяковой 1886–1902 гг. – М.: Изд. В. М. Саблина, 1912. – 837 с.; Dnevnik Yelizavety Dyakovoy 1886–1902 gg. – M.: Izd. V. M. Sablina, 1912. – 837 s.

13. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель–июнь. – Кн. 2. – Отд. II. Отечественные материалы. – С. 1–208; Dolgorukov I. M. Dnevnik moego puteshestviya v Kiev / I. M. Dolgorukov // Chteniya v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. – M., 1870. – Aprel–iyun. – Kn. 2. – Otd. II. Otechestvennye materialy. – S. 1–208.

14. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Одессу и Киев 1810 года / И.М. Долгоруков // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. М., 1869. – Июнь–сентябрь. – Кн. 3. – Отд. II. Отечественные материалы. – С. 171–352; Dolgorukov I. M. Dnevnik moego puteshestviya v Odessu i Kiev 1810 goda / I.M. Dolgorukov // Chteniya Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh. M., 1869. – Iyun–sentyabr. – Kn. 3. – Otd. II. Otechestvennye materialy. – S. 171–352.

15. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.; Donik O. M. Kupetstvo Ukraïni v imperskomu prostori (KhIKh st.) / O.M. Donik. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2008. – 271 s.

16. Записки Михаила Чайковского // Русская старина. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – С. 157–158; Zapiski Mikhaila Chaykovskogo // Russkaya starina. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – S. 157–158; Zapiski Mikhaila Chaykovskogo // Russkaya starina. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – S. 157–158.

17. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>; Zapiski grafa Segyura o prebyvanii ego v Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa:

<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>; Zapiski grafa Segyura o prebyvanii ego v Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>.

18. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии / К. Зеленецкий // Вестник императорского Русского географического общества. - 1857. - Ч.21. - Кн.5-6. – С. 200 – 278. Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii / K. Zelenetskiy // Vestnik imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. - 1857. - Ch.21. - Kn.5-6. – S. 200 – 278; Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii / K. Zelenetskiy // Vestnik imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. - 1857. - Ch.21. - Kn.5-6. – S. 200 – 278.

19. Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 676-695. Iz zapisnoy knizhki kievskogo grazhdanina Mislavskogo // Kievskaya starina. – 1884. – Т. 8. – № 4. – S. 676- 695.

20. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию. – М.: в Университетской тип., у Лоби, Гария и Попова,, 1805. – Т.2. – 246 с.; Izmaylov V.V. Puteshestvie v poludennuyu Rossiyu. – М.: v Universitetskoy tip., u Lobi, Gariya i Popova,, 1805. – Т.2. – 246 s.

21. Казьмірчук М.Г. Джерела особового походження / М.Г. Казьмірчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; Kazmirchuk M.H. Dzherela osobovoho pokhodzhennia / M.H. Kazmirchuk. – К.: Lohos, 2010. – 242 s.

22. Карпов В.П. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила / В.П. Карпов. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. - 208 с.; Karpov V.P. Kharkovskaya starina. Iz vospominaniy starozhila / V.P. Karpov. – Kharkov: Kharkovskiy chastnyy muzey gorodskoy usadby, 2007. - 208 s.

23. Коненков С.Т. Воспоминания. Статьи. Письма / С.Т. Коненков. - Кн. 1. – М.: Изобразительное искусство, 1984. – 478 с.; Konenkov S.T. Vospominaniya. Stati. Pisma / S.T. Konenkov. - Кн. 1. – М.: Izobrazitelnoe iskusstvo, 1984. – 478 s.

24. Кони А.Ф. Из харьковских воспоминаний // Кони А.Ф. Собрание сочинений в 8 т. – Т. 1. – М., 1966. – 564 с.; Koni A.F. Iz kharkovskikh vospominaniy // Koni A.F. Sobranie sochineniy v 8 t. – Т. 1. – М., 1966. – 564 s.

25. Кухлев А. С. Фонды особового походження Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / А.С. Кухлев // Вісник Маріупольського державного університету. – 2015. – Вип. 13–14. – Сер. : Історія. Політологія. – С. 105–113.; Kukhliev A. S. Fondy osobovoho pokhodzhennia Derzhavnoho arkhivu Mykolaivskoi oblasti yak dzherelo z istorii Pivdennoi Ukrainy (druha pol. XIX – poch. XX st.) / A. S. Kukhliev // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. – 2015. – Vyp. 13–14. – Ser. : Istorii. Politolohiia. – S. 105–113.

26. Лисенко М.В. Листи: [авт. упоряд. Р. Скорульська] / М.В. Лисенко. – К.: Музична Україна, 2004. – 534 с.; Lysenko M.V. Lysty: [avt. uporiad. R. Skorulska] / M.V. Lysenko. – К.: Muzychna Ukraina, 2004. – 534 s.

27. Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / К.С. Петров-Водкин. – М.: Советский художник, 1991. – 380 с.; Petrov-Vodkin K.S. Pisma. Stati. Vystupleniya. Dokumenty / K.S. Petrov-Vodkin. – М.: Sovetskiy khudozhnik, 1991. – 380 s.

28. Рахманинов С.В. Литературное наследие / С.В. Рахманинов: В 3-х т. – Т. 1. – М.: Советский композитор, 1978. – 367 с.; Rakhmaninov S.V. Literaturnoe nasledie / S.V. Rakhmaninov: V 3-kh t. – Т. 1. – М.: Sovetskiy kompozitor, 1978. – 367 s.

29. Рибаків. М. О. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси / М.О. Рибаків. К.: Кий, 2003. – 504 с.; Ribakov. M. O. Khreshchatik vidomiy i nevidomiy. Kraeznavchi narisi / M. O. Ribakov. К.: Kiy, 2003. – 504 s.

30. Русова С. Мемуары. – К.: Полиграфкнига / С. Русова, 2004. – 544 с.; Rusova S. Mемуary. – К.: Poligrafkniga / S. Rusova, 2004. – 544 s.

31. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому) / К. Скальковский. – СПб, 1906. – 412 с.; Skalkovskiy K. Vospominaniya molodosti (po moryu zhiteyskomu) / K. Skalkovskiy. – SPb, 1906. – 412 s.

32. Христофорович-Лобко И. Очерки Мариупольского округа / И. Христофорович-Лобко // Ведомости Таганрогского градоначальства. – 1871. - № 36. – С. 218; № 38. – С. 223; № 48. – С. 253-254; Khristoforovich-Lobko I. Ocherki Mariupolskogo okruga / I. Khristoforovich-Lobko // Vedomosti Taganrogskogo gradonachalstva. – 1871. - № 36. – S. 218; № 38. – S. 223; № 48. – S. 253-254.

33. Ярон С. Г. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила / С.Г. Ярон. – К., 1910. – 282 с.; Yaron S. G. Kiev v 80-kh godakh: Vospominaniya starozhila / S.G. Yaron. – К., 1910. – 282 s.

34. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the Greek islands by Thomas Macgill. Vol. I. – London, 1808. – 270 p.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

A. Gedo

THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM MERCHANTS' HISTORY OF DNIEPER UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX

The article analyzes materials of personal origin, which cover the history of the merchants of the Dnieper Ukraine. All of them differ by the individual perception of the environment where the authors of the events occurred. This perception was the result of the whole set of factors such as the internal development of the society itself and ideological, social, cultural, political and other orientations of the subject. These sources are united by separate plots of the history of the merchants of the Dnieper Ukraine and the region, different for the purpose of creation, functional load in which events unfolded, the witness of which the author of the testimony was a witness. Different for the purpose of creating, the functional load of these sources are united by separate subjects of the history of the merchants of the Dnieper Ukraine and the region in which events unfolded, the witness of which or the transmitter of testimony was the author. Materials of personal origin (travel notes, memoirs, diaries) with a special expressive reproduction of living pictures and unique details of the various aspects of the merchant's life were based on the memory and personal impressions, the individual experience of participants of the events.

According to their specifics, personal materials (travellers' notes, in particular) belong to the type of sources that generously and comprehensively highlight the existence of the merchants of Ukrainian provinces. Strangers were too observant in this regard, because they were not interested in phenomena and events that deviated from the norm, but the very "norm of life" was the usual, "correct" behavior of the inhabitants of the country in which they got and what they watched. The article analyzes the notes of travellers from different regions of the Dnieper Ukraine of the Austrian traveler B. Gaket, the Russian writer and traveller V. Izmailov, the French ambassador Count L.F. Segure, British traveler T. McGill, Prince I. Dolgorukov.

The unique testimonies from the history of the merchants' everyday life include the memoirs of Odesskaya K. Skalkovsky, S. Witte (the chairman of the Committee of Ministers), teacher N. Poluyanskaya (Mikhailova), composer S. Rachmaninov, and the diaries of Kh. Aladzalov, E. Dyakonova, S. Rusova.

The analyzed sources of personal origin provided diverse, rich, and in some cases unique factual material on the history of Ukrainian merchants, but they still require a critical analysis using a wide range of sources techniques.

Key words: *materials of personal origin, travellers' notes, memoirs, diaries, merchants, the Dnieper Ukraine.*